

คุณธรรมในตัวละครมหาชาติเวสสันดรชาดกในรูปแบบการปกครอง
Morality in the character of the Mahachat Vessantara Jataka
in the Form of Government

พระมหาพงษ์เทพ ปากโร (ล้อประเสริฐ)¹

Phramaha Pongthep Papakalo Lorpasert

สุภาภรณ์ ศรีดี, Supaporn Sridee²

หฤทัย ปัญญาวุฒตระกูล, Haruthai Panyawuttrakul³

พระครูพิมลธรรมภาณ, Phrakhruphimonthammaphan⁴

Email: golfclove@gmail.com

Received: March 10, 2023 Revised: June 19, 2023

Accepted: June 19, 2023

บทคัดย่อ

ชาดก เป็นเรื่องราวของของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์ชาดกตัวละครแสดงถึงคุณธรรมของผู้นำทางการปกครอง ความสำคัญแก่ผู้นำทางการปกครอง การตัดสินใจ หรือแก้ไขปัญหา ซึ่งยึดจากเสียงส่วนใหญ่ของประชาชน ยึดถือคุณธรรม และความถูกต้อง คุณธรรมของผู้นำทางการปกครองต้องเป็นคนกตัญญูรู้คุณต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่ตนได้อาศัย กล้าตัดสินใจแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น อย่างเร่งด่วน มีความรอบรู้ รอบคอบ มีสติในการพิจารณา ประสานระหว่างความผาสุกมั่งคั่งของบ้านเมืองกับอำนาจที่มองไม่เห็น ความรับผิดชอบ การจะทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองก็ขึ้นอยู่กับคุณธรรมของผู้นำทางการปกครอง ดังนั้น ผู้นำทางการปกครองมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เพราะผู้นำทางการปกครองมีคุณธรรมเหตุการณ์ที่เลวร้ายย่อมไม่เกิดขึ้น

คำสำคัญ: ชาดก, ผู้นำทางการปกครอง, คุณธรรม

¹ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

² มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

³ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

⁴ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

Abstract

Jataka was a tales dealing with the Bodhisatta's moral performances. In such Jataka, the character signified the virtues of the leaders, his roles for governing, decision or problems solving with listening most people's votes, morality, and righteousness. The morality of the rulers is their gratitude to the nature he lives, dare to choose the right decision for problem solving, responsibility, knowledge, prudence, and being mindful, balancing the country's prosperity and the hidden powers. the peaceful and prosperity depend on the virtues of the rulers therefore the rulers must show the right relationship of natural environment and life' conditions, duet to his virtues will help for evil demolishing.

Keywords: Jataka, Administrative Leader, Moral

1. บทนำ

ประเทศไทยเป็นรัฐเดี่ยวซึ่งมีการปกครองในกรอบประชาธิปไตยระบบรัฐสภา ภายใต้ราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ โดยที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งปัจจุบัน คือ พระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประมุขแห่งรัฐ ส่วนนายกรัฐมนตรี ซึ่งปัจจุบัน คือ ประยุทธ์ จันทร์โอชา เป็นหัวหน้ารัฐบาล รัฐบาลไทยเป็นผู้ใช้อำนาจอธิปไตย อำนาจอธิปไตยอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ซึ่งแบ่งเป็นสองสภาได้แก่ สภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา ฝ่ายตุลาการเป็นอิสระจากฝ่ายบริหาร และนิติบัญญัติ โดยมีประธานศาลฎีกา ประธานศาลปกครองสูงสุด และประธานศาลรัฐธรรมนูญเป็นประมุขในส่วนของตน เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก วันที่ 4 พฤษภาคม 2562 พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระปฐมบรมราชโองการพระราชทานแก่ประชาชนชาวไทย ความว่า “เราจะสืบสาน รักษา และต่อยอด และครองแผ่นดิน โดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งอาณาราษฎรตลอดไป” จากนั้นทรงหลังทักษิณโณทก ทรงตั้งพระราชสัตยาธิษฐาน จะทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจ ปกครองราชอาณาจักรไทย โดยทศพิธราชธรรม พระปฐมบรมราชโองการเป็นพระราชสัตยาธิษฐานของพระมหากษัตริย์ จะทรงปฏิบัติ พระราชกรณียกิจทั้งหลาย เป็นพระราชประเพณีที่สืบทอดมายาวนาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งพระ

ราชจักรีวงศ์ ทรงเปลี่ยนแปลงให้เป็น 2 ภาษา คือ ภาษาไทยกับภาษามคร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ทรงมีพระปฐมบรมราชโองการ ความว่า “ดูกรพราหมณ์ บัดนี้เราทรงราชภาระครองแผ่นดินโดยธรรมสม่ำเสมอ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชน เราแผ่ราชอาณาจักรเหนือท่านทั้งหลายกับโศคสมบัติ เป็นที่พึงจัดการปกครองรักษาป้องกัน อันเป็นธรรมสืบไป ท่านทั้งหลายจงวางใจอยู่ตามสบายเทอญ” ภายหลังประเทศไทย เปลี่ยนแปลง การปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย พระปฐมบรมราชโองการก็เปลี่ยนไปตาม สถานการณ์ ดังพระปฐมบรมราชโองการของ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 ที่มีข้อความสั้น ๆ ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” และมีการสืบสานต่อโดยรัชกาลที่ 10⁵

มหาเวสสันดรชาดกนั้นคนไทยรู้จักกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ต่อมาสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดเกล้าให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งขึ้นเมื่อปีชวด จุลศักราช 44 (พ.ศ. 2025) เรียกว่า มหาชาติ มหาเวสสันดรชาดก เป็นภาษาร้อยกรอง เรียกว่า มหาชาติคำหลวง ที่ถือว่าเก่าแก่ที่สุดแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในปีพุทธศักราช 2145 ได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้น เป็นลักษณะกาพย์มหาชาติ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและมหาราชครูแห่งกรุงศรีอยุธยาได้ประพันธ์เป็นภาษาไทย แต่ไม่เสร็จแต่ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีผู้แต่งเป็นลำดับมา หนังสือมหาเวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์ กระทั่งศึกษาธิการกำหนดเป็นแบบเรียนมหาชาติ มีทั้งหมด 13 กัณฑ์ ได้แก่ 1) กัณฑ์ที่ 1 ทศพร เป็นกัณฑ์ที่พระอินทร์ประสาทพรแก่พระนางผุสดี 2) กัณฑ์ที่ 2 หิมพานต์เป็นกัณฑ์ที่พระเวสสันดรบริจาคทานช้างปัจจัยนาคร 3) กัณฑ์ที่ 3 ทานกัณฑ์เป็นกัณฑ์ที่พระเวสสันดรทรงแจกมหาสัตตกทาน 4) กัณฑ์ที่ 4 วณประเทศเป็นกัณฑ์ที่ลักษณีย์เดินทางบิณฑบาตพระพักตร์สู่เขาวงกต 5) กัณฑ์ที่ 5 ชุชกเป็นกัณฑ์ที่ชุชกได้ขอบุตรทั้งสองคือกัณหาและชาลีของพระเวสสันดรมาเป็นทาส 6) กัณฑ์ที่ 6 จุลพน เป็นกัณฑ์ที่พราณเจตบุตรหลงกลชุชกแล้วชี้ทางไปสู่อาศรมอจุตฤาษี 7) กัณฑ์ที่ 7 มหาพลเป็นกัณฑ์ป่าใหญ่ ชุชกหลอกหลอจุตฤาษีให้บอกทางสู่อาศรมพระเวสสันดร 8) กัณฑ์ที่ 8 กัณฑ์กุมาร เป็นกัณฑ์ที่พระเวสสันดรทรงได้ประทานสองโอรสแก่ชุชก

⁵ **ครองแผ่นดินโดยธรรม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.thairath.co.th>[30 กันยายน 2565].

⁶ ศึกษาธิการ, กรม, **มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์**, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2531), หน้า 123.

9) กัณฑ์ที่ 9 กัณฑ์มัทรีเป็นกัณฑ์ที่ พระนางมัทรีทรงได้ตัดความห่วงหาอาลัยในสายเลือด อนุโมทนาทานพระโอรสทั้งสองแก่ชุก 10) กัณฑ์ที่ 10 สักกบรรพเป็นกรณีที่พระอินทร์เจ้าได้ จำแลงกายเป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี 11) กัณฑ์ที่ 11 มหาราชเป็นกัณฑ์ที่เหล่าเทวดา แผลงร่างลงมาปกป้องสองกุมารจนเดินทางถึงกรุงสรี 12) กัณฑ์ที่ 12 ฉกษัตริย์เป็นกัณฑ์ที่ทั้ง หกกษัตริย์ถึงวิสัญญีภาพสลบลงเมื่อได้พบหน้ากันที่เขาวงกต และ 13) กัณฑ์ที่ 13 นครกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่หกกษัตริย์เสด็จกลับพระนครและพระเวสสันดรได้ทรงขึ้นครองราชย์แทนพระราชา บิดา และมีคติความเชื่อว่าการได้ฟังเทศน์มหาชาติให้จบบริบูรณ์ทั้ง 13 กัณฑ์ในวันเดียว อาานิสงส์ของการฟังเทศน์มหาชาติ คือได้พบพระศรีอาริยมตไตรย์ ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ไม่ ไปเกิดในอบายภูมิ จะเกิดเป็นมนุษย์ในยุคของพระศรีอาริย์ และจักได้บรรลุมรรคผลนิพพาน คุณค่าในวรรณกรรมพระเวสสันดรชาดก ได้แก่ คุณค่าทางด้านวรรณศิลป์ คุณค่าทางด้าน สังคม คุณค่าทางคุณธรรมและจริยธรรม⁷

ตัวละครเป็นการแสดงให้เห็นถึงคุณธรรมภายในใจ ในลักษณะที่เป็นนามธรรมได้ถูก ถ่ายทอดออกมาโดยผ่านบุคลิกลักษณะ และบทบาทหน้าที่ของตัวละคร ผู้เขียนจึงสนใจ คุณธรรมในตัวละครมหาชาติเวสสันดรชาดกในรูปแบบของการปกครอง

2. ผู้นำทางการปกครอง

การปกครอง เป็นการบริหาร วางระเบียบกฎเกณฑ์ให้สมาชิกของสังคมได้อยู่ ร่วมกันทางหน้าที่อย่างปกติสุข รวมทั้งหน่วยงานของรัฐมีหน้าที่ในการให้บริการแก่ประชาชน ให้เกิดการอยู่ร่วมกันและปฏิบัติตามนโยบายของรัฐอย่างถูกต้อง การสร้างรูปแบบการปกครอง โดยพยายามให้เกิดจิตสำนึกการอยู่ร่วมกันในสังคม โดยไม่มีการใช้อำนาจ หรือการลงโทษมา บังคับให้ปฏิบัติตาม⁸แต่ใช้วิธีจัดทำกฎหมายเพื่อบังคับใช้กฎหมายในการตัดสินข้อขัดแย้ง การ ตีความหมาย ดูแลให้ความคุ้มครอง⁹

⁷ คุณธรรมของพระโพธิสัตว์เวสสันดร, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th>. [2 กุมภาพันธ์ 2565].

⁸ อำไพ อินทรประเสริฐ, ศิลปะการเป็นผู้นำ, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, 2564), หน้า 1.

⁹ สุขุม นวลสกุล, การเมืองและการปกครองของไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย รามคำแหง, 2564), หน้า 1.

ผู้นำทางการปกครอง

ผู้นำทางการปกครองแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้

1) แบบเผด็จการ คำว่า เผด็จการ (Dictatorship) ตามความหมายทั่วไป หมายถึง การปกครองโดยคนคนเดียวหรือกลุ่มบุคคลเล็ก ๆ รูปแบบการปกครองแบบเผด็จการ มีจุดเน้นอยู่ที่การยกย่องและให้ความสำคัญแก่อำนาจรัฐและผู้ปกครองมากกว่าการคำนึงถึงประชาชน โดยถือว่าประชาชนเป็นส่วนประกอบของรัฐเท่านั้น ที่สำคัญถือกันว่าเจตจำนงของรัฐเป็นสิ่งสูงสุด และถูกต้องเสมอ เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วรูปแบบการปกครองแบบเผด็จการ มี 2 รูปแบบ คือ 1) แบบเผด็จการธรรมดา หรือแบบเผด็จการอำนาจนิยม 2) แบบเผด็จการเบ็ดเสร็จ หรืออำนาจนิยมแบบเบ็ดเสร็จ รูปแบบการปกครองในระบบนี้ มีลักษณะคล้ายกับรูปแบบการปกครองในระบบอำนาจนิยม กล่าวคือ มีลักษณะทุกอย่างที่รัฐบาลในระบบอำนาจนิยมมี แต่มีลักษณะพิเศษเพิ่มเติม คือ รัฐบาลถือว่ากิจกรรมทุกอย่างของประชาชน รวมทั้งวิถีชีวิตทั้งปวงของประชาชนไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ สังคม หรือการเมืองจะต้องอยู่ในอำนาจของรัฐบาลแต่เพียงผู้เดียว เช่น การทำงานการสมรส การศึกษา ตลอดจนการดำรงชีวิตประจำวัน รัฐบาลจะเข้ามาควบคุมทั้งสิ้น

2) แบบประชาธิปไตย

การปกครองที่ประชาชนเป็นใหญ่ รากศัพท์มาจาก คำว่า ประชา + อธิปไตยคือ ประชาชน + อำนาจอิสระ คือ ประชาชนมีอำนาจอิสระ ซึ่งประธานาธิบดี อับราฮัม ลินคอล์น ประธานาธิบดีคนที่ 16 ของสหรัฐอเมริกาได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า การปกครองของประชาชนโดยประชาชนและเพื่อประชาชน ตลอดจนเป็นวิธีการในการดำเนินชีวิตของคนในการอยู่ร่วมกันโดยสันติ ภายใต้ความเชื่อที่ว่าคนเราเกิดมาเท่าเทียมกันมีสิทธิเสรีภาพในการดำเนินชีวิตภายใต้ขอบเขตของกฎหมาย

นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งผู้นำทางการปกครองเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่

1) การปกครองโดยคนคนเดียว การปกครองโดยคนคนเดียว หมายความว่า อำนาจอธิปไตย อยู่กับบุคคลเพียงคนเดียว บุคคลคนเดียวนี้ในฐานะเป็นอธิปัตย์สามารถวางกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ได้ตามลำพังอำนาจอิสระในการปกครองเป็นของตนเองแม้ว่าบุคคลนั้น อาจจะมีมอบหมายให้องค์กรอื่นทำหน้าที่แทนก็ตามแต่สิทธิขาดและอำนาจอิสระเป็นของบุคคลนั้นอยู่รูปแบบการปกครองที่อำนาจอธิปไตยอยู่ที่คน ๆ เดียวนี้ ได้แก่ ราชาธิปไตยและทูลาธิปไตย

2) การปกครองโดยคณะบุคคล ถ้าอำนาจอธิปไตยตกอยู่ในมือของคนกลุ่มน้อยหรือคณะบุคคลหมายความว่า คณะบุคคลหนึ่งเป็นผู้ที่สามารถวางกฎ หนดกฎเกณฑ์ หรือบริหารประเทศได้ตามที่กลุ่มของตนปรารถนา ในบางครั้งบุคคลคณะนั้นอาจจะไม่เป็นผู้บริหารเอง อาจมอบหมายให้บุคคลอื่นทำหน้าที่ แต่บุคคลคณะนั้นยังมีอำนาจและอิทธิพลสามารถควบคุม หรือบงการทิศทางการบริหารได้ ก็ต้องถือว่าอำนาจอธิปไตยอยู่ในกลุ่มบุคคลคณะนั้น รูปแบบการปกครองก็จะเป็นแบบใดแบบหนึ่งระหว่างอภิชนาธิปไตยกับคณาธิปไตย

3) การปกครองโดยคนทั้งหมด หรือเสียงส่วนใหญ่รูปแบบการปกครองโดยคนทั้งหมด หรือประชาชนเป็นรากฐานของอำนาจ โดยปกติทั่วไปรู้จักกันดีในนามของประชาธิปไตย ซึ่งมีความหมายว่า ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย บุคคล หรือกลุ่มบุคคลใดจะเป็นผู้ปกครองจะต้องได้รับความเห็นชอบจากประชาชนนโยบายในการปกครองประเทศจะต้องสอดคล้องกับความต้องการของประชาชนส่วนใหญ่ แต่การที่จะเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้นจะต้องเป็นการปกครอง โดยอาณัติของคนส่วนมากและเป็นประโยชน์ต่อคนส่วนมาก

3. มหาเวสสันดรชาดก

ชาดก เป็นเรื่องเล่าเก่าแก่ก่อนพุทธกาลประมาณ 3,000 ปีถึง 100 ปีส่วนใหญ่ได้มาจากนิทานชาวบ้านที่เล่าสู่กันฟัง ปากต่อปาก เรียกว่า มุขปาฐะ โดยมีได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษร มีการดัดแปลงนิทานชาวบ้าน และมีการแทรกทัศนคติเรื่องพระโพธิสัตว์และการเวียนว่ายตายเกิด บางเรื่องได้มีการดัดแปลงพระสูตรบางพระสูตรและพระวินัยบางพระวินัย¹⁰

ความหมายของชาดก

ชาดก แปลว่า กล่าวปรารภเหตุเมื่อเกิดเรื่องขึ้น¹¹ กล่าวตรัส หรือประกาศ บุพจริยาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่เกิดมีหรือประพฤติในกาลก่อน¹² เป็นนิทานในฐานะวรรณกรรมไทยพุทธศาสนา เป็นเครื่องมือในการขัดเกลาจิตใจมนุษย์ จึงเป็นบทบาทหนึ่งของนิทานที่ดำรง

¹⁰ ชุ.ชา.ปญจก. (ไทย) 27/371/22.

¹¹ ชุ.พุทธ.อ. (บาลี) 432/ – 433.

¹² ฎีกา. (บาลี) 1/127.

อยู่ในสังคมทำหน้าที่สำคัญในการสั่งสอนธรรมะให้แก่เยาวชน โดยมีตัวอย่างจากพฤติกรรมของตัวละครให้สามารถเข้าใจธรรมะและเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง¹³

ผู้เขียนสังเคราะห์ได้ว่า ชาตกเป็นคำสอนของพระศาสดา เป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีคุณค่าทางภาษา ทางคุณธรรมจริยธรรม เป็นเทคนิคการนำเสนอหลักธรรมผ่านตัวละครในการกระตุ้นเตือนให้มนุษย์ทำความดี สังคมบุญบารมีตามกำลังและสติปัญญาของตน

เนื้อหาเวสสันดรชาตก

พระโพธิสัตว์ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระโอรสของพระเจ้าสญชัยกษัตริย์เมืองสีพี ทรงประทานช้างปัจจัยนาถ ซึ่งเป็นช้างคู่บ้านคู่เมืองให้แก่พวกพราหมณ์ต่างเมืองทั้ง ๔ คน ที่มาขอช้างคู่บ้านคู่เมือง ทำให้ประชาชนเมืองสีพีทั้งหลายโกรธเป็นอันมาก พวกเขามาเข้าเฝ้าพระเจ้าสญชัยทูลให้ขับไล่พระเวสสันดรออกนอกเมือง ซึ่งพระเจ้าสญชัยก็ต้องทำตาม ดังมีข้อความที่ชาวเมืองสีพีทูลแก่พระเจ้าสญชัยว่า

“พระองค์อย่าได้รับสั่งให้พาพระเวสสันดรนั้นด้วยท่อนไม้ หรือค้อนตราเลย ทั้งพระเวสสันดรนั้นก็สมควรแก่เครื่องพันทนาการ แต่จงทรงขับไล่พระเวสสันดรเสียจากแว่นแคว้น จงไปอยู่ที่เขาวงกตเถิด”

ต่อมา พระนางมุลลิตีซึ่งเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสญชัยจะทัดทาน แต่พระเจ้าสญชัยก็ไม่ทรงยินยอมเพราะทรงรับฟังเสียงประชาชนดังที่ปรากฏในเวสสันดรชาตกว่า

“ข้าแต่มหाराช เพราะฉะนั้น เกล้ากระหม่อมฉันขอกราบทูลพระองค์ว่า ประโยชน์อย่าได้ล่วงพระองค์ไปเสียเลย ขอพระองค์อย่าทรงขับไล่พระราชโอรสผู้ไม่มีความผิด เพราะถ้อยคำของชนชาวสีพีเลย”

“เราทำความยำเกรงต่อพระราชประเพณีจึงขับไล่พระราชโอรสผู้เป็นชาวสีพี เราจำต้องขับไล่ลูกของตน ถึงแม้จะเป็นที่รักยิ่งกว่าชีวิตของเรา”

พระเวสสันดร ในฐานะองค์ยุพราชทรงประทานช้างคู่บ้านคู่เมืองของรัฐสีพี อันเป็นการบำเพ็ญทานบารมีแก่รัฐกาลิงคะ ซึ่งรัฐกาลิงคะนี้เป็นประเทศเพื่อนบ้าน เนื่องจากรัฐนั้น ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล การที่พระเวสสันดรทรงประช้านั้นแก่รัฐกาลิงคะ เป็นการสร้าง

¹³ สุภัค มหาวรรการ และพฤทธิ ศุภเศรษฐศิริ, “การสร้างสรรค์นิทานชาตกในการ์ตูนชุด “นิทานโชคดี”, รายงานผลการวิจัย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2557). หน้า 39.

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอีกด้วย แต่ประชาชนของรัฐสีพีถือว่าข้างนั้นเป็นสมบัติของชาติ จึงหวงแหนอย่างยิ่ง โดยที่ประชาชนเองไม่เข้าใจพระประสงค์ของพระเวสสันดร จึงพร้อมใจกันประท้วงต่อพระเจ้าสุทนต์ พระราชบิดา ให้วินิจฉัยเรื่องนี้ พระเจ้าสุทนต์ทรงพอพระทัยที่จะสละราชสมบัติให้แก่ประชาชนมากกว่าจะให้เกิดโทษทัณฑ์แก่พระโอรส แต่ประชาชนทูลขอเพียงให้เนรเทศออกจากรัฐสีพีไปอยู่ที่เขาวงกต พระเจ้าสุทนต์ตรัสแก่พระเวสสันดรว่า¹⁴

“ขอให้เราติดตามเจตจำนงของทวยอาณาประชาราษฎร์เถิด เราไม่พึงเห็นแก่ผลได้ส่วนตัว”

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์จะมีอำนาจมากเพียงใดก็ตาม แต่กษัตริย์ต้องฟังเสียงของประชาชน และต้องสอดคล้องดูแลดับรับฟังเสียงจากประชาชนโดยตรงอยู่ตลอดเวลา เพื่อจะได้เข้าใจความเป็นไปและปัญหาต่าง ๆ ของประชาชนอย่างถูกต้องแท้จริง แล้วนำไปพิจารณาหาทางแก้ไขต่อไป

นอกจากนี้ ในเวสสันดรชาดก¹⁵ พระนางมัทรีกราบทูลแก่พระเจ้าสุทนต์ ว่า

“จงเป็นเครื่องหมายแห่งรถ ควันเป็นเครื่องปรากฏแห่งไฟ พระราชาเป็นสง่าแห่งแว่นแคว้น ภัสดาเป็นสง่าของหญิงความเป็นหม้ายเป็นความเผ็ดร้อนในโลก”¹⁶

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระราชา หรือกษัตริย์ มีความสำคัญมิใช่เป็นเพียงผู้นำในการเมืองเท่านั้น แต่ยังเป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคม เป็นแกนให้เกิดความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมเช่นเดียวกับดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางสุริยะจักรวาล แม้แต่การเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ หรือภัยพิบัติต่าง ๆ ก็เชื่อว่าอยู่ในความรับผิดชอบของกษัตริย์หรือพระราชาด้วย

พระโพธิสัตว์ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระโอรสของพระเจ้าสุทนต์กษัตริย์เมืองสีพี ทรงประทานช้างปัจจัยนาค ซึ่งเป็นช้างคู่บ้านคู่เมืองให้แก่พวกพราหมณ์ต่างเมืองทั้ง ๘ คน ที่มาขอช้างคู่บ้านคู่เมือง ทำให้ประชาชนเมืองสีพีทั้งหลายโกรธเป็นอันมาก พวกเขามาเข้าเฝ้าพระเจ้าสุทนต์ทูลให้ขับไล่พระเวสสันดรออกนอกเมือง ซึ่งพระเจ้าสุทนต์ก็ต้องทำตาม ดังมี

¹⁴ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๓/๑/๔๕๐.

¹⁵ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๔๑/๔๓/๓.

¹⁶ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๔๑/๔๓/๓.

ข้อความที่ชาวเมืองสีพีทูลแก่พระเจ้าสุทนต์ว่า “พระองค์อย่าได้รับสั่งให้ข้าพเจ้าเสลันดรนั้น ด้วยท่อนไม้หรือศัสตราเลย ทั้งพระเสลันดรนั้นก็สมควรแก่เครื่องพันธนาการ แต่จงทรงขับไล่ พระเสลันดรเสียจากแคว้นแคว้นจงไปอยู่ที่เขาวงกตเถิด” ต่อมา พระนางมุสดีซึ่งเป็นพระมเหสี ของพระเจ้าสุทนต์จะทัดทาน แต่พระเจ้าสุทนต์ก็ไม่ทรงยินยอมเพราะทรงรับฟังเสียงประชาชน

ดังที่ปรากฏในเวสสันดรชาดกว่า “ข้าแต่มหाराช เพราะฉะนั้นเกล้ากระหม่อมฉัน ขอกราบทูลพระองค์ว่า ประโยชน์อย่าได้ล่วงพระองค์ไปเสียเลย ขอพระองค์อย่าทรงขับไล่พระ ราชโอรสผู้ไม่มีความผิด เพราะถ้อยคำของชนชาวสีพีเลย”

“เราทำความยำเกรงต่อพระราชประเพณีจึงขับไล่พระราชโอรสผู้เป็นชาวสีพี เรา จำต้องขับไล่ลูกของตน ถึงแม้จะเป็นที่รักยิ่งกว่าชีวิตของเรา”

พระเวสสันดร ในฐานะองค์ยุพราชทรงประทานช้างคู่บ้านคูเมืองของรัฐสีพี อันเป็น การบำเพ็ญทานบารมีแก่รัฐกาลิงคะ ซึ่งรัฐกาลิงคะนี้เป็นประเทศเพื่อนบ้าน เนื่องจากรัฐนั้น ฝน ไม่ตกต้องตามฤดูกาล การที่พระเวสสันดรทรงประช้านั้นแก่รัฐกาลิงคะ เป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอีกด้วย แต่ประชาชนของรัฐสีพีถือว่าช้างนั้นเป็นสมบัติของชาติ จึงหวงแหนอย่างยิ่ง โดยที่ประชาชนเองไม่เข้าใจพระประสงค์ของพระเวสสันดร จึงพร้อมใจกัน ประท้วงต่อพระเจ้าสุทนต์ พระราชบิดา ให้วินิจฉัยเรื่องนี้พระเจ้าสุทนต์ทรงพอพระทัยที่จะสละ ราชสมบัติให้แก่ประชาชนมากกว่าจะให้เกิดโทษทัณฑ์แก่พระโอรส แต่ประชาชนทูลขอเพียงให้ เนรเทศออกจากรัฐสีพีไปอยู่ที่เขาวงกต พระเจ้าสุทนต์ตรัสแก่พระเวสสันดรว่า¹⁷ “ขอให้เรากลือ ตามเจตจำนงของทวยอาณานิกรราษฎรเถิด เราไม่พึงเห็นแก่ผลได้ส่วนตัว”

ชาดกเรื่องนี้ แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์จะมีอำนาจมากเพียงใดก็ตาม แต่กษัตริย์ต้อง ฟังเสียงของประชาชน และต้องสอดส่องดูแลดับดับรับฟังเสียงจากประชาชนโดยตรงอยู่ ตลอดเวลา เพื่อจะได้เข้าใจความเป็นไปและปัญหาต่าง ๆ ของประชาชนอย่างถูกต้องแท้จริง แล้วนำไปพิจารณาหาทางแก้ไขต่อไป

¹⁷ ชุ.ชา. (ไทย) 28/1671/450.

นอกจากนี้ ในเวสสันดรชาดก¹⁸ พระนางมัทรีกราบทูลแก่พระเจ้าสญชัยว่า “จงเป็นเครื่องหมายแห่งรถ ควันเป็นเครื่องปรากฏแห่งไฟ พระราชาเป็นสง่าแห่งแว่นแคว้น ภัสดาเป็นสง่าของหญิงความเป็นหม้ายเป็นความแผ่ร่อนในโลก”¹⁹

พระราชา หรือกษัตริย์ มีความสำคัญมิใช่เป็นเพียงผู้นำในทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังเป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคม เป็นแกนให้เกิดความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมเช่นเดียวกับดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางสุริยะจักรวาล แม้แต่การเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ หรือภัยพิบัติต่าง ๆ ก็เชื่อว่าอยู่ในความรับผิดชอบของกษัตริย์ หรือพระราชาด้วย

ผู้เขียนสังเคราะห์ได้ว่า เวสสันดรชาดก จัดเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่มีเนื้อหา มีศิลปะในการประพันธ์ กวี หรือผู้แต่งนั้นใช้สำนวนโวหารประณีต ลึกซึ้ง และมีคุณค่าในทางคุณธรรม จริยธรรมต่อสังคม ต่อวัฒนธรรม และคติธรรม เวสสันดรชาดกสามารถนำไปประยุกต์เข้าการบริหารการปกครอง เป็นตัวอย่างแห่งการปฏิบัติราชการ ตลอดจนการดำเนินนโยบายระหว่างประเทศ

4. คุณธรรมในตัวละครมหาชาติเวสสันดรชาดกในรูปแบบการปกครอง

คุณธรรม มาจากคำว่า คุณ + ธรรมะ หมายถึง คุณงามความดีที่เป็นธรรมชาติ มาจากความเคยชิน²⁰ เป็นสิ่งที่ดีงามที่มีคุณค่าทางจิตใจ เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์ เป็นลักษณะของความรู้สึกลึกซึ้งที่สั่งสมอยู่ในจิตใจของมนุษย์ ทำให้เกิดความรักสามัคคี ความอบอุ่นมั่นคงในชีวิต เป็นตัวกระตุ้นให้มีการประพฤติ ปฏิบัติ²¹ ซึ่งปรากฏออกมาทางกาย วาจา และจิตใจของแต่ละบุคคล เป็นประโยชน์ต่อตนเอง ผู้อื่นและสังคม²²

จากเนื้อหาผู้เขียนสามารถนำมาวิเคราะห์คุณธรรมในตัวละครมหาชาติเวสสันดร

¹⁸ ชุ.ชา. (ไทย) 28/1841/473.

¹⁹ ชุ.ชา. (ไทย) 28/1841/473.

²⁰ จรวยพร ธรณินทร์, 12 **ไม้เด็ดสูตรสำเร็จข้าราชการ**, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์, 2552), หน้า 212.

²¹ สุพานี สฤษฏ์วานิช, **พฤติกรรมองค์การสมัยใหม่: แนวคิดและทฤษฎี**, (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2560), หน้า 14.

²² พรเศรษฐี วุฒิปัญญาธิสกุล, **เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องการเมืองกับการปกครองของไทย**, (นครราชสีมา : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2562) หน้า 18.

ชาตกในรูปแบบการปกครอง ได้แก่

พระเจ้าสุทนต์ เป็นตัวละครที่ชี้ให้เห็นว่า ผู้นำต้องดูแลความสุขทุกข์ของประชาชน ผู้นำต้องฟังความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ และยึดประชาชนเป็นสำคัญ ไม่เลือกปฏิบัติ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เห็นแก่ประโยชน์ของบ้านเมืองมากกว่าประโยชน์ส่วนพระองค์เองและเป็นแบบอย่างของนักปกครองระบอบประชาธิปไตย ที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ฟังเสียงประชาชนส่วนใหญ่ รู้จักผ่อนผันเพื่อคลี่คลายสถานการณ์ไม่เว้นแก่พวกพ้อง แม้จะเป็นพระโอรสก็ตาม แต่เมื่อทรงทราบว่าพระองค์เป็นผู้ผิดก็ทรงไม่มีทิฐิมานะ ทรงขอโทษพระชาลี ซึ่งเป็นพระนัดดาตอหน้าพระเวสสันดรกลับเข้าเมืองได้ตรัสขอโทษต่อพระเวสสันดร บทบาทดังกล่าวนี้สังเคราะห์เข้าในหลักทศพิธราชธรรมและพรหมวิหารธรรม 4

พระนางมุสดี เป็นตัวละครที่ชี้ให้เห็นว่า ผู้นำต้องเป็นคนมีเหตุผลในการตัดสินใจ ควรชี้แจงปัญหาและแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นได้ ต้องเป็นผู้ไกล่เกลี่ยข้อขัดแย้ง ผู้ปกครองประเทศก็จะออกเดินทางไปเยี่ยมเยียนประชาชนดูแลทุกข์ สุขของประชาชน และประทานเงินทองให้แก่ราษฎรส่วนในฐานะของพระอัครมเหสีก็สามารถเป็นที่ปรึกษาของพระเจ้ากรุงสุทนต์ได้เป็นอย่างดีสังเคราะห์เข้าในหลักพรหมวิหารธรรม และหลักทศ 6

พระเวสสันดรชาตก เป็นตัวละครที่ชี้ให้เห็นว่า ผู้นำต้องมีความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และเอื้อเฟื้อต่อประเทศเพื่อนบ้าน ผู้นำต้องมีอำนาจในการตัดสินใจ ที่แผ่ไฉ้วด้วยหลักคุณธรรม ความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หลักทศพิธราชธรรม เป็นตัวแทนด้านคุณธรรมของพระเวสสันดรจากบทบาทและหน้าที่ที่พระองค์ได้ทรงปฏิบัติ

พระนางมัทรี เป็นตัวละครที่ชี้ให้เห็นว่า ผู้นำเป็นศูนย์กลางของการปกครอง เป็นผู้นำศรัทธา เลื่อมใส ต้องแก้ไขปัญหที่ต้นเหตุ เพื่อสร้างความสงบสุข พระนางมัทรีเป็นแบบอย่างกัลยาณมิตร คอยสนับสนุนการกระทำที่เป็นความดีของผู้นำที่มาบริหารการปกครอง สังเคราะห์เข้าในหลักทศ 6 คือ จัดการงานดี สงเคราะห์ญาติข้างสามี จงรักภักดี รักษาทรัพย์ ให้ดีและ ขยันทำงาน ในฐานะมารดาเป็นพรหมของลูกที่มีความรักและห่วงหาผูกพันห่วงใย่ใจ เป็นการแสดงออกด้วยหลักจริยธรรมว่าด้วยหลัก พรหมวิหารธรรม 4 คือ เมตตา กรุณา มุติตา และอุเบกขา

พระชาลีกัณหา เป็นแบบอย่างลูกที่ประเสริฐเชื่อฟังพ่อแม่ เปรียบเสมือนประชาชนที่

เชื่อฟังผู้นำที่มาบริหารการปกครอง เป็นสัญลักษณ์ของคุณธรรมในด้านความกตัญญูต่องาน

พราหมณ์ชุก เป็นตัวอย่างของคนที่ยึดติดในกาม เป็นผู้ที่มีความประพฤตินอกกฎจากจริยธรรมอันดีงามด้วย มักมากไม่รู้จักความพอดี เปรียบเสมือนประชาชนที่เห็นแก่ตัว เป็นปัญหาและอุปสรรคในการบริหารการปกครอง เป็นเสมือนการทดสอบความเป็นผู้นำของผู้บริหารการปกครอง เป็นผู้ที่มีความประพฤตินอกกฎจากจริยธรรมอันดีงามด้วย

นางอมิตตาเป็นตัวแทนจริยธรรมในด้านความกตัญญูต่อบิดามารดา และคุณธรรมในหลักทศ 6 ในหัวข้อที่ว่าด้วยการมีความเชื่อตรงต่อสามีในความเป็นลูกและเป็นภรรยานั้นก็ถือว่าเป็นตัวอย่างที่ดีเช่น ความรับผิดชอบต่อครอบครัว มีตอนที่นางอมิตตาถูกพวกหญิงในหมู่บ้านนั้นที่พากันไปตักน้ำที่ท่าน้ำพากันมารุมด่าทำให้ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจให้กับนางอมิตตดาเป็นอย่างมากและเป็นแบบอย่างของลูกที่เชื่อฟังตั้งอยู่ในโอวาทของพ่อแม่ตามคติของคนยุคนั้น และของภรรยาที่ปฏิบัติต่อสามีตามคตินิยม แต่ขณะเดียวกันก็เป็นตัวอย่างของคนที่ไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง ปล่อยชีวิตให้เป็นไปตามกระแสของสังคมจนเกินควรพรานเจตบุตรเป็นตัวอย่างของคนดีแต่ไม่มีความเฉลียวฉลาด

กษัตริย์เจตราช เป็นตัวอย่างของเพื่อนแท้ พร้อมที่จะช่วยเหลือเพื่อนทุกยาม มีน้ำใจไม่ทอดทิ้งกัน สังเคราะห์เข้าในหลักพรหมวิหารธรรม และหลักทศ 6

ชาวเมืองกลิงครัฐ เป็นตัวอย่างของกระแสนิยมซึ่งบางอย่างไม่ถูกต้องเสมอไป มหาชาติเวสสันดรชาดกเป็นเนติแบบอย่างของยอดนักเสียสละของโลก มองเห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก โดยไม่ได้คำนึงถึงตนเอง แม้การดำเนินชีวิตจะประสบกับปัญหาอุปสรรค แต่พระองค์ไม่คิดท้อแท้ ต่อคำนิทา และคำสรรเสริญ ไม่เห็นแก่ความสุขส่วนตัว ใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย²³

5. สรุป

การปกครอง คือ การบริหาร การวางระเบียบกฎเกณฑ์สำหรับสังคม การบังคับใช้กฎหมาย การตัดสิน และการดูแลการให้ความคุ้มครอง

²³ คุณธรรมของพระโพธิสัตว์เวสสันดร, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th>. [2 กุมภาพันธ์ 2565].

ชาตก เป็นวรรณกรรมไทย เป็นนิทานที่เป็นเรื่องราวของของพระโพธิสัตว์ มีคุณค่าทางพระพุทธศาสนา ในการช่วยขัดเกลาจิตใจมนุษย์ โดยมีตัวอย่างจากพฤติกรรมของตัวละครให้สามารถเข้าใจธรรมะและเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง เวสสันดรชาตก เป็นเรื่องราวที่ใช้ให้เห็นว่าผู้นำต้องดูแลความสุข ทุกข์ของประชาชนฟังความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ และยึดประชาชนเป็นสำคัญ ไม่เลือกปฏิบัติ มีเหตุผลในการตัดสินใจ ควรชี้แจงปัญหาและแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นได้ ไกล่เกลี่ยข้อขัดแย้ง มีความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และเอื้อเฟื้อต่อประเทศเพื่อนบ้าน มีอำนาจในการตัดสินใจ ที่แฝงไว้ด้วยหลักคุณธรรม ความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ผู้เป็นศูนย์กลางของการปกครอง เป็นผู้นำศรัทธา เลื่อมใส ต้องแก้ไขปัญหาค้นหาต้นเหตุ เพื่อความสงบสุขของประชาชน ตัวละครในเวสสันดรชาตก มีความสอดคล้องกับรูปแบบการปกครองที่มีลักษณะที่ปกครองโดยคนทั้งหมด หรือเสียงส่วนใหญ่ ประชาชนเป็นรากฐานของอำนาจ เรียกว่า การปกครองแบบประชาธิปไตย คือ ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย บุคคล หรือกลุ่มบุคคลใดจะเป็นผู้ปกครองจะต้องได้รับความเห็นชอบจากประชาชน นโยบายในการปกครองประเทศจะต้องสอดคล้องกับความต้องการของประชาชนส่วนใหญ่ เป็นการปกครองโดยอาณัติของคนส่วนมากและเป็นประโยชน์ต่อคนส่วนมาก ในปัจจุบันประเทศไทยบริหารการปกครองแบบประชาธิปไตย

หลักธรรมที่ปรากฏในมหาเวสสันดรชาตกประกอบไปด้วย หลักกฏแห่งกรรม,หลักความไม่ประมาท,หลักการให้ทาน, หลักพรวาสาธรรม ๔ ,หลักอธิปไตย ๓, หลักพรหมวิหาร ๔, หลักทศ ๖หลักสังคหวัตถุธรรม, หลักสันโดษ, หลักมิตรแท้-มิตรเทียม, หลักศีล ๕, หลักกาลามสูตร, หลักมุสาวาท,กตัญญูกตเวที, หลักโกศล ๓, หลักสังเวคปริกิตตนปาฐะ, หลักอธิฐานธรรม, หลักอกุศลมูล๓, หลักโภชนมัตตัญญูตา, หลักอภัยทาน และหลักสาราณียธรรม ๖

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2500.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2506.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

ครองแผ่นดินโดยธรรม. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.thairath.co.th>.

คุณธรรมของพระโพธิสัตว์เวสสันดร. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th>.

จรรยาพร ธรณินทร์. 12 ไม่ได้ศัตรูสำเร็จข้าราชการ. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์, 2552.

พรเศรษฐี วุฒิปัญญาอิสกุล. เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องการเมืองกับการปกครองของไทย. นครราชสีมา : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2562.

มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ. พจนานุกรมบาลี – ไทย ฉบับภูมิพลโลกิกขุ พิมพ์เพื่อน้อมเกล้าถวาย

เป็นพระราชกุศลแด่ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ในวโรกาส

พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ วันที่ 12 สิงหาคม

พุทธศักราช 2535. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ, 2547.

ศึกษาธิการ. กรม. มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2531.

สุขุม นวลสกุล. การเมืองและการปกครองของไทย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย

รามคำแหง. 2564.

สุพานี สฤษฏ์วานิช. พฤติกรรมองค์การสมัยใหม่:แนวคิดและทฤษฎี. พิมพ์ครั้งที่ 7.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2560.

สุภัค มหาวรรกร และพฤทธิ ศุภเศรษฐศิริ. “การสร้างสรรค์นิทานชาดกในการ์ตูนชุด “นิทาน
โชคดี”. รายงานผลการวิจัย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ,
2557.

อำไพ อินทรประเสริฐ. ศิลปะการเป็นผู้นำ. กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต,
2564.

